

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Markó András

Középső-paleolitikus leletegyüttesek Vanyarc
környékén

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
tézisei

Történelemtudományok Doktori Iskola,
Székely Gábor DSc., egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője
Régészet Program,
Borhy László, egyetemi tanár, a program vezetője

A bizottság tagjai és tud. fokozatuk: dr Raczky Pál CSc., egyetemi tanár
dr Mester Zsolt PhD., egyetemi adjunktus
dr Ringer Árpád CSc., egyetemi docens
dr Czajlik Zoltán CSc.
dr Bondár Mária CSc.
dr Bödőcs András PhD.
dr Kalla Gábor PhD., Habil. egyetemi docens

Témavezető és tud. fokozata: T. Dobosi Viola PhD

Budapest, 2012

Középső-paleolitikus leletgyűttek Vanyarc környékén – tézisek

Az őskor tekintetében korábban nem kutatott Cserhát területén az utóbbi évtizedben nagyszámú új középső-paleolitikus lelőhely vált ismertté. Ezeket mára legalább három kulturális csoportba sorolhatjuk: a Micoquian körbe tartozó Bábonyien (Legénd, Galgagyörk), a klasszikus Szeletien (Debercsény), illetve a Vanyarc mellett megismert iparok. A disszertáció témája ez utóbbi körnek a feldolgozása.

1. 2000 óta végzett intenzív terepbejárások, illetve a 2003-2007. közti kis felületű feltárások során felismertünk egy eddig le nem írt középső-paleolitikus ipart, melynek tipológiai és technológiai jellemzői mellett éppoly fontosak a nyersanyag-használatában megjelenő tulajdonságai. A felszínen gyűjtött 2234 darabot soroltunk a középső-paleolitikus kőiparhoz, melyből 199 darab (jórészt töredékes) formális eszköz és 34 többé-kevésbé meghatározható magkő. A feltáráson gyűjtött 1950 egyedileg kezelt kőleletből 42 besorolható eszköz és négy magkő a hagyományosan tanulmányozható forma.

Emellett a feltárt leletanyag esetében rendszeresen, a felszínen gyűjtött eszközök esetében alkalmasszerűen elvégeztük az összeillesztési vizsgálatokat, melyektől tipológiai, technológiai és tafonómiai adatokat reméltünk.

2. A Cserhát területén összegyűjtöttünk a szórványos irodalmi adatokból ismert pattintott kőeszköz-nyersanyagok forrásait, friss gyűjtésekkel egészítettük ki az adatokat.

A régészeti feldolgozás háttérét a kőeszköz-nyersanyagként is használható kőzetek felgyűjtése, térképezése, meghatározása, illetve természettudományos vizsgálata képezte.

A területen helyinek számító hidrotermális eredetű kőzeteknek összesen 26 egyedi lelőhelyét azonosítottuk. Pattintott eszköz készítésére azonban csupán két nagyobb csoportjuk alkalmas: a Galga-völgyből származó, gyenge minőségű, illetve a Buják, Bér és Vanyarc környékén gyűjthető, homogénabb, de vékony táblák-lemezek formájában jelentkező hidro- és limnokvarcit. Sajnos e két változat régészeti környezetben, különösen a kisméretű pattintékok, illetve a nem kérge szilánkok esetében nem mindig választható el egymástól, sőt, időnként más kőzettípusoktól (tűzkő, kovakavics) sem.

A Cserhát környékén két jelentősebb kavicsos formációból ismerünk felhasználható kovakövet. Az idősebb (oligocén, vagy alsó-miocén) kavicsok jellemzően a Galga-völgytől nyugatra, a fiatal, szarmata kavicsok Vanyarc környékén és attól keletre vannak a felszínen. Kevés kivételtől eltekintve ugyanazokat a régészetileg érdekesnek minősíthető kőzettípusokat: radiolaritot, kvarcitot,

nummuliteszes kovakavicsot és kovásodott fát találunk mindkét formációban. Ezek mellett a szarmata üledékeken előfordul a (régészeti lelőhelyekről is ismert) üveges andezit, jáspis és a már említett bujái limnokvarcit változat.

A cserhádi leletegyüttesek legfontosabb import nyersanyagtípusa a rétegtanilag helytelen elnevezéssel üveges kvarcporfirnak nevezett kőzet, melynek nagyműszeres (PGAA) vizsgálata igazolta a keleti Bükkből származó geológiai kézipéldányokkal és régészeti leletekkel való kémiai azonosságot. A több tucat cserhádi és hét vanyarci minta, melyek között a lelőhelyen, szándékosan leválasztott szilánkok is vannak, megnyugtatóan tisztázta az import nyersanyag forrásának kérdését.

3. Tafonómiai vizsgálatokkal igazoltuk, hogy a feltárt szelvényben megfigyelt leletek többé-kevésbé eredeti helyzetben kerültek feltárára.

A 2003. évi hitelesítő ásatást megelőzően kutatott plató helyzetű telepeken (például az Avas, Korlát, Eger – Kőporos, Demjén, Ostoros, Sajóbáony, Hont, Egerszalók) feltárt szegényes, gyakorlatilag a felszíntől az alapkőzetig húzódó „kultúrrétegek”, bekeveredett faszénzemcsék arra utaltak, hogy rendkívül szerencsés körülmények kellene a leletes szint dokumentálásához. A Vanyarcon a feltárás során szerzett tapasztalataink arra utalnak, hogy a jórészt valószínűleg recens faszén és a nagy arányú fragmentáció ellenére a betemetődés után már nem érte *jelentős* behatás a leletes réteget. A feltárt kis területen dokumentált szilánkkoncentrációk eloszlása és alakja, a helyi eszközkészítésre utaló kisméretű pattintékok megléte és aránya, az egymás közvetlen közelében feltárt valódi „gyártási hulladékok”, kis méretű pattintékok, a leütés közben törött kvarcporfir szilánkok, egy félkész bifaciális eszköz és a róla leválasztott szilánkok együttesen igazolják, hogy legfeljebb kismértékű bolygatással kell számolnunk, vagy másként: a feltárt jelenségek alkalmasak az életmódra való következtetések levonására.

A viszonylag kevés számú „frissen” törött limnokvarcit darab két kivétellel kis távolságra mozdult el, vagy helyben maradt. A frissen törött leletek esetében a legjelentősebb zavaró tényezőként a (hajszál)gyökereket, illetve a duzzadó agyagásványokat azonosítottuk és megfigyelésünk szerint ezek eloszlása alapján a feltárt szelvény egy behatárolt része volt csak kitéve az üledékképződés utáni hatásoknak. Ezzel szemben a régi, a patinás törési felületű összeillesztések eloszlása szinte tökéletesen megegyezik a limnokvarcit leletekével. Ezen törések egy része biztosan, a többi nagy valószínűséggel a telep fennállása során (szingenetikus törések), illetve nem sokkal annak felhagyása után (epigenetikus törések) keletkezett, így azok tafonómiai szempontból csak másodlagos jelentőséggel bírnak és inkább az egykori ember telepen belüli tevékenységét dokumentálják.

Összegezőként megállapíthatjuk, hogy a vanyarci szelvényben feltárt leletes szint megtartása a

vedrovicei, illetve a zeitlarni *Szeletien* lelőhelyhez hasonlóan nem túl jelentős; a feltárt leletek és jelenségek alkalmasak a térbeli elemzésre (*spatial analysis*), mivel az eredeti leleteloszlás a jelek szerint nem módosult jelentős mértékben. Az esetlegesen létező finomrétegtani különbségeket már nem voltak megfigyelhetőek, de a teljes feltárt leletanyag eddig feltételezett *régészeti*leg egykorúságának nem mond ellent semmi.

4. A kvarcit, limnokvarcit és üveges kvarcporfir nyersanyagok esetében összeillesztésekkel igazoltuk, hogy a lelőhely feltárt részén helyben végezték el a szilánkleválasztást. Ezek közül figyelemre méltó a cserhádi területen ritka kvarcit helyi felhasználás. A légvonalban mérve 95 km-ről származó kvarcporfir mindenképpen újdonságot jelent még a közép-európai középső-paleolitikus lelőhelyek vonatkozásában is.

5. A Vanyarc környéki iparokat időrendileg a legkésőbbi felső-paleolitikum időszakára, a tág értelemben vett „*Blattspitzengruppe*” körébe soroltuk.

A vanyarci ipar esetében a klasszikus kronológiai kérdésekre meglehetősen problematikus a válasz, mivel a rétegtani és a 27, illetve 32 ezer év körüli, meglehetősen nagy bizonytalansággal terhelt radiokarbon adatok nem értékelhetőek, az őslénytani adatok pedig a talajképződési tényezők miatt hiányoznak.

A régészeti tipológiai vizsgálatok ezzel szemben egyértelműen azt mutatják, hogy a vizsgált eszközkészletek dominánsan levéleszközökből és különösen középső-paleolitikus típusokból állnak. Ez utóbbira mutat a Vanyarcon széles körben használt, micoqui jellegű kétoldali élmegmunkálás, a Klausennische-típusú kés. További két vanyarci késtípus megfelelőt a (tipológiai)an késői morvaországi micoquien és az archaikus *Szeletien*nek besorolt jezeřany-i lelőhelyen találjuk meg. Ugyanerre a körre, illetve a kevésbé ismert bajorországi leletanyagokra utalnak a levélhegyek és – kaparók, illetve a vaskos bázisú bifaciális eszközök, melyek eltérnek a megelőző és későbbi időszakok eszközeitől. A kronológiaiag általában jelentősnek tekintett és Vanyarcról is ismert „Jerzmanowicien típusok” (ventrális oldalon részlegesen vékonyított hegyek és kaparók) is mind a *Micoquien*, mind a *Szeletien* horizontban előfordulnak.

Annak ellenére, hogy az egyes vanyarci formák viszonylag nagy területen megtalálhatóak mind a kései középső-, mind a korai felső-paleolitikusnak meghatározott leletgyűtésekből, maga az ipar eszköz-összetétele nem ismert máshonnan. Egyedi vonásnak tekinthető például a jellegzetes *Levallois* technológia minimális előfordulása, másrészt a felső-paleolitikus pengetechnológia hiánya, míg a bajor és kisebb részben morva szeletai lelőhelyeket pedig a Vanyarcról gyakorlatilag hiányzó pikkelyretusú eszköz erőteljes jelenléte különbözteti meg.

A tipológiai összevetés nyomán a vanyarci ipar tehát feltételeesen a nagyjából 38.000 (nem kalibrált)

radiokarbon éves és nagy vonalakban a Hengelo interstadiálisra tehető *Szeletien*, illetve a 45-46 ezer éves *Micoquien* leletegyüttesek közti időszakra keltezzük. Az időszaknak egyik általános jellemzője, hogy a közép-európai leletanyagok felszíni gyűjtésből, vagy legfeljebb redukált rétegsorú, egyszerre akár több kultúra kevert emlékeit szolgáltatató ásatásokból származnak; a barlangi lelőhelyeken rendszerint összességében kevés, rétegtanilag semmitmondó leletanyag került elő. Néhány szerencsés lelőhely esetében azonban megállapítható volt, hogy a Kárpát-medencében ekkorra már megjelentek a kifejtett, ám kifejezetten nem aurignaci jellegű pengeiparok (Korolevo II 2. rétege, Sokirnica IA lelőhely 3. rétege). Ezek mellett némileg archaikus benyomást nyújtanak a jelenlegi, kissé elnagyolt időrend alapján egykorú, szilánkot és levélhegyeket használó, *Szeletien* leletegyüttesek, illetve a vanyarci lelőhelyek anyaga.

6. Összeillesztési vizsgálataink eredménye szerint a rövid, szakadozott sorozatok alapján rövid tartózkodásra, átmeneti jellegű megtelepülésre, illetve mobil életmódra tudunk következtetni.

A vanyarci lelőhelyek funkcióját a leletanyag összetétele (keves magkő és alapforma, viszonylag sok retusált eszköz és nagyon sok kis méretű, részben a munkaélet megújító, részben a bifaciális eszközök kialakításakor keletkezett pattinték) alapján rövid ideig lakott, átmeneti vadásztábornak határoztuk meg. A feltárt szelvényben végzett megfigyeléseink ezt alátámasztották, mivel a dokumentált nem túl sűrű leletes szintben a leletkoncentrációk mellett nem találtunk más jelenséget, például hosszabb megtelepedésre utaló tűzhelyet.

Ezek a megfigyelések - az erősen szakadozott eszközkészítési láncsal együtt - viszonylag mobil életmódra utalnak. Végül a vizsgált leletanyagokban használta távoli (95-100 km-ről származó) nyersanyag intenzív felhasználása is alátámasztja ezt a képet.

7. A vanyarci leletanyagokból kikövetkeztetett nagymérvű mobilitást a 18-16 ezer éves epigravetti korszakban tapasztaltakhoz hasonlítottuk.

A kárpát-medencei őskőkor egy másik, sokkal jobban ismert időszakát, az epigravetti kort a vékony és ritka leletes szintek, valamint intenzív, az Északi-középhegység vonulatával párhuzamosan futó nyersanyagforgalom jellemzi (extrém példaként említhető az Esztergom - gyurgyalagi lelőhely).

További hasonlóságot fedezhetünk fel az üveges kvarcporfír felhasználásában: a járszági epigravetti táborokban éppúgy helyben szilánkolták a kőzetet, mint a cserhádi kései középső-paleolitikus lelőhelyeken, illetve a nyersanyag aránya éppúgy visszaesett a duna-kanyari lelőhelyeken, mint a honti középső-paleolitikus anyagban.

Tágabb kitekintéssel, mind az epigravetti időszakban, mind a vanyarci ipar feltételezett korszakában a hetvenes években gyökerező elképzelések (W. Chmielewski) szerint megtelepedési hiátus mutatható ki az Alpoktól és a Kárpátoktól északra eső területeken. Ma már úgy tűnik, ez leginkább

a kutatás adottságainak tudható be, mivel legalábbis a kései középső-paleolitikum időszakában a hiányzó barlangi lelőhelyek mellett az újabb lengyelországi feltárások (Wrocław - Oporów, Piekary és a ul. Księcia Józefa) alapján változtathatják meg ezt a képet. Így noha a Kárpát-medence refugiumként való értelmezését el kell vetnünk, szembeötlő a települési rendszerben felfedezhető változás. Véleményünk szerint erre a - talán éghajlati okokra visszavezethető - életmód-változásra vezethető vissza a kései középső-paleolitikum (és különösen annak a legjobban Vanyarc környékéről ismert iparai) és az epigravetti időszak mobil életmódja.

8. Végző következtetésünk pedig arra utal, hogy a kései középső-paleolitikumban megfigyelhető nyersanyagmozgás nem támasztja alá a középső- és felső-paleolitikum átmeneteket, illetve a neandervölgyi és az anatómiailag modern ember életmódjának összevetése során feltételezett alapvető jellegű változást. Véleményünk szerint mind a cserháti középső-paleolitikum, mind az epigravetti időszak életmódja elsősorban az éghajlati és nem kognitív körülmények függvényében alakult.

- MARKÓ A. 2005. Limnokvarcit a Cserhát hegységben. *Archeometriai Műhely* 2/4, 52-55.
(http://www.ace.hu/am/2005_4/AM-2005-4-MA.pdf)
- MARKÓ, A. 2007. Preliminary report on the excavations of the Middle Palaeolithic site Vanyarc – Szlovácka-dolina. *CommArchHung*: 5-18.
- KASZTOVSZKY, ZS. – BIRÓ, K. – MARKÓ, A. – DOBOSI, V. 2008. Cold neutron Prompt Gamma Activation Analysis – a non-destructive method for characterization of high silica content raw materials. *Archaeometry* 50: 12-29.
- MARKÓ, A. 2009. Raw material circulation during the Middle Palaeolithic period in northern Hungary. In: GANCZARSKI, J. (red.): *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Krosno: 107-119.
- MARKÓ, A. 2011. Raw material use at the Middle Palaeolithic site of Vanyarc (Northern Hungary). *Praehistoria* 9-10 (2008-2009): 183-194.
- MARKÓ, A. – KÁZMÉR, M. 2004. The use of nummulitic chert in the Middle Palaeolithic in Hungary. In: FÜLÖP, É. – CSEH, J. (eds.): *Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in*
- MARKÓ, A. – BIRÓ, K. – KASZTOVSZKY, ZS. 2003. Szeletian felsitic porphyry: non-destructive analysis of a classical Palaeolithic raw material. *Acta Archaeologia Hungarica* 54: 297-314.